

Управління культури і туризму Запорізької обласної державної адміністрації
Запорізький обласний краєзнавчий музей

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

Випуск 9

Запоріжжя
2009

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: д.і.н. Г. І. Шаповалов (Запоріжжя)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Л. М. Архіпова (Запоріжжя),
д.і.н. А. В. Бойко (Запоріжжя),
д.і.н. Г. М. Васильчук (Запоріжжя),
д.і.н. І. Ф. Ковальова (Дніпропетровськ),
С. І. Козиряцька (Запоріжжя),
д.і.н. І. І. Лиман (Бердянськ),
к.і.н. С. М. Ляшко (Київ),
д.і.н. В. Ю. Мурзін (Запоріжжя),
З. Х. Попандопуло (Запоріжжя),
О. В. Чайка (Запоріжжя).

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
05.10. 2009 р., протокол № 5

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
33 № 780-055-р від 26.02.2007 р.

Постановою Президії ВАК збірник
включено до переліку фахових видань
(Бюлетень ВАК України, № 10, 2007 р.)

М 89 Музейний Вісник № 9. – Запоріжжя, 2009. – 226 с.

Випуск № 9 містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та історії України. Вводяться у науковий обіг нові знахідки, результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців Запорізького обласного краєзнавчого музею та інших науково-дослідних установ. Тематика публікацій охоплює період від доби бронзи до новітнього часу.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться давньою, середньовічною та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

Мови видання українська і російська.

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2009
© Запорізький краєзнавчий музей, 2009
© ПП «АА Тандем», оформлення, 2009

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

<i>Козыряцкая С. И.</i> История меннонитских часов из коллекции ЗОКМ.	5
<i>Деркач Т. Г.</i> Каталог геологічних зразків з фонду ЗОКМ	11
<i>Ерохина Л. А.</i> Награды коннозаводства из коллекции ЗОКМ.	26
<i>Рогіонова О. С.</i> Печатка штабу другої стрілецької дивізії військ УНР в колекції національного музею історії України	29
<i>Черноморец В. С.</i> Страница истории музея.	30

АРХЕОЛОГІЯ

<i>Тощев Г. Н.</i> Из истории археологического изучения Приазовья	35
<i>Алексеева И. Л., Тощев Г. Н.</i> Курганная группа у с. Богатое Одесской области	40
<i>Попандопуло З. Х.</i> Еще об одном шлеме типа Монтефортино.	51
<i>Яценко С. П.</i> Археологічні дослідження 1968 року Р. О. Юри. Фондове зібрання Запорізького краєзнавчого музею.	56
<i>Маріна З. П., Філімонов Д. Г.</i> До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу	66
<i>Кобалия Д. Р., Грабовецкий С. В.</i> Обследование западной якорной стоянки о. Змеиног в 2008 году.	81

ІСТОРІЯ

<i>Горбаненко С. А.</i> Системи землеробства слов'ян кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е.	85
<i>Єльников М. В.</i> До локалізації золотоординського городища Кінські Води	103
<i>Мордовської М. М.</i> Безпека руху Дніпровськими порогами в останній чверті XVIII століття	112
<i>Олененко А. Г.</i> Археографічні публікації документів Азовської губернської канцелярії	121
<i>Приймак О. М.</i> Соціальна поліструктурність сільського населення Півдня України кінця XIX — початку XX століть	132
<i>Константинова В. М.</i> Бердянськ кінця XIX ст.: особливості складу населення приморського повітового міста Південної України	147

**ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ СЛОБОДИ ТА ПЕРЕВОЗІВ
БІЛЯ УСТЬ-САМАРСЬКОГО РЕТРАНШЕМЕНТУ
(ЗА ПИСЕМНИМИ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ)**

Ігреньський (Огреньський, Огрінський) півострів, що зараз знаходиться в межах Самарського району м. Дніпропетровська, давно відомий науковцям та краєзнавцям своїми видатними пам'ятками археології. Тут протягом XIX — XX ст. виявлені й досліджені численні стоянки, поселення та могили кам'яного віку, епохи міді-бронзи, ранньослов'янської культури, доби Київської Русі, золото-ординського часу та періоду існування запорозького козацтва [1, сс. 294 — 295; 2, сс. 10 — 34; 3, сс. 105 — 107; 4, сс. 16, 36].

Матеріали часів запорозького козацтва, виявлені на території півострова, на жаль, з багатьох причин довгий час залишалися поза увагою дослідників. Однак, слід відзначити, що починаючи з кінця XIX ст. на Ігреньському півострові було зібрано велику кількість речей датованих XVII — XVIII ст. (деякі з них зберігаються у фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). Переважна більшість цих знахідок походить з ділянки півострова, розташованої вздовж прибережної смуги між колишнім селом Стара Ігрень (Огрень, Огрін) і місцевістю, де зараз знаходиться Дніпропетровський будинок-інтернат для людей похилого віку та інвалідів, а також з території Попова мису. В історіографії XIX — XX ст. зазвичай ці знахідки пов'язували з битвою між запорозькими козаками під проводом кошового отамана Івана Сірка з татарами. За твердженням Макаревського та Д. І. Яворницького, що головним чином базується на народних переказах, зазначена битва, нібито відбулася на піщаних кучугурах Ігреньського півострова у 1660 р. [5, с. 1015; 6, сс. 16, 23; 7, с. 167]. П. А. Козар події битви козаків з татарами на Ігрени відносив до 1672 р. [8, с. 69]. Натомість, більшістю дослідників практично не надавалося значення інформації стосовно існування в даній частині півострова залишків давніх земляних укріплень з якими, вірогідно, і пов'язані знахідки речей часів запорозького козацтва. Науковий інтерес до цих пам'яток відродився лише наприкінці XX — початку XXI ст., в результаті чого отримані нові матеріали, які суттєво розширили джерельну базу вивчення історії козацької доби Подніпров'я.

У 2000 році дніпропетровськими дослідниками-краєзнавцями В. В. Бінкевичем та В. М. Камеко було висунуто припущення, що саме тут у північно-західній частині Ігреньського півострова на великому мисоподібному виступі берега у XVIII ст. знаходився російський військовий форпост Усть-Самарський ретраншемент (Усть-Самарська фортеця) [9, сс. 100 — 101, 138]. Зазвичай, більшістю авторів, починаючи з Ф. Макаревського [5, с. 519], Усть-Самарський ретраншемент традиційно ототожнювався з Богородицькою (Новобогородицькою) фортецею, залишки земляних укріплень якої знаходяться на території сел. Шевченко в межах Самарського району м. Дніпропетровська. Наприклад, у недавно виданій колективній праці дніпропетровських науковців «Історія міста Дніпропетровська» читаємо таке: «... колишня Новобогородицька фортеця, яка під назвою Усть-Самарський ретраншемент відродилася під час російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр. за ініціативи фельдмаршалів П. П. Лассі і Б. Х. Мініха» [2, с. 146]. На вищенаведене можна зауважити наступне: ще у 1998 р. професором

Г. К. Швидько на основі результатів аналізу картографічних матеріалів кінця XVII — XVIII ст. зроблено висновок, що Богородицька (Новобогородицька) фортеця кінця XVII — початку XVIII ст., Старосамарський ретраншемент, який постав на місці цієї фортеці у 30-х рр. XVIII ст. та Усть-Самарський ретраншемент є двома зовсім різними укріпленнями [10, сс. 93 — 96]. Це підтверджується і останніми дослідженнями з історії поселень XVI — XVIII ст., що розташовувалися в межах території сучасного міста Дніпропетровська [11, сс. 53 — 68].

Ще Д. І. Яворницький у коментарях до однієї зі своїх праць вказував де саме слід шукати залишки Усть-Самарського ретраншементу: «На левом берегу Днепра, между сел Огренью и Чаплями, прямо против середины острова Станового, у самого берега Днепра» [7, с. 75].

До нашого часу зберігся невеликий опис земляних укріплень біля с. Стара Ігрень, складений краєзнавцем Д. Чернявським у 1925 році. Тобто ще до того, як в результаті введення до експлуатації греблі Дніпрельстану, велика частина прибережної смуги Ігреньського півострова опинилася під водами новоутвореного водосховища. Д. Чернявський відмічає, що «... вони знаходяться при вусті Самари, на лівому її боці, якраз проти о. Старуха й поблизу Старої Ігрени. Місцевість, де була кріпость, площею коло 8 — 10 десятин трохи підвищена, але заливається у велику воду; з двох боків по берегу з північно-західного і північно-східного була оточена лісом, зараз вирубленим, і на північний схід упирається в високий берег Дніпра. Цю площу обнесено глибоким замуленим ровом, що місцями поріс деревами, а на самім березі Дніпра й Самари ще добре помітно вали й руїни колишніх будівель. Ще недавно, за часів революцій тут стояли дві хати лісників, що охороняли ліс поміщика Воронцова-Дашкова, і сумним свідком недавнього життя, крім руїн, залишається самотній кам'яний надгробок над могилами, як переказують, дітей лісників та поодинокі кущі на місці бувших осель. Майже вся місцевість в межах переднього рову вже декілька років розорюється й на ній навіть вже не помітно ніяких валів та насипів. Підвищену частину кріпості (береги Дніпра й Самари) порізано ровами громадянської війни, почасти покопано шукачами грошей та зброї, що тут іноді трапляються. Розглянута місцевість відома серед населення під назвою «городка», як взагалі звуться на Україні руїни колишніх кріпостей» [12].

Зараз місцевість, відома під назвою урочище Городок або Ігрень-Городок [4, сс. 16, 36], частково затоплена водами Дніпра, частково зайнята сучасною забудовою [13, сс. 41 — 42]. Тільки на острові Мийка збереглися невиразні фрагменти оборонного валу. Зазначений острів і є незатопленим останцем підвищеної частини колишнього урочища Городок. Останнє підтверджується і другою назвою о. Мийка, яка й досі використовується місцевим населенням — острів Городок. Саме під такою назвою цей острів зафіксований Д. Я. Телегіним та О. В. Бодянським у роботі, присвяченій пам'яткам археології Дніпровського Надпоріжжя [4, с. 36].

У 2006 р. на прибережній частині Ігреньського півострова навпроти о. Мийка проведено невелику за обсягом археологічну розвідку. У південно-західному напрямку від будівель Дніпропетровського будинку-інтернату для людей похилого віку та інвалідів на мису площею близько 1,25 га було виявлено залишки культурного шару XVIII ст. [13, сс. 42 — 43]. Монети та речі військового спорядження знайдені на цьому місці у 2001 — 2005 рр. [14, сс. 41 — 43] та під час розвідки 2006 р. [13, с. 43], на нашу думку, дозволяють припустити, що ми маємо справу з

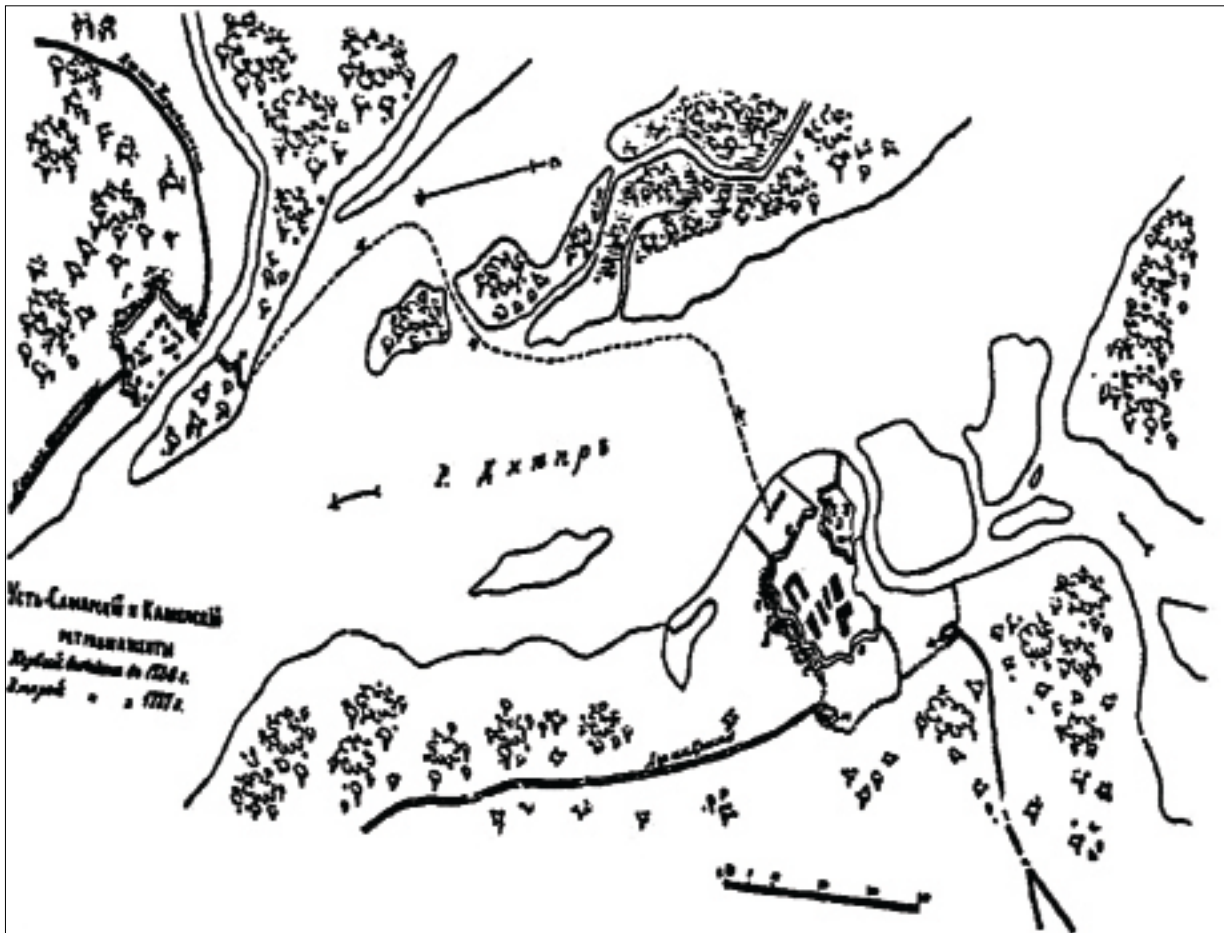

Рис. 1. Усть-Самарський та Кам'янський ретраншементи.
План складений генералом О. К. Байовим у 1905 р. (за Г. Г. Шпитальовим)

залишками культурного шару військового форпосту відомого з писемних джерел під назвою Усть-Самарський ретраншемент. Якщо наші висновки вірні, то постає питання про місцезнаходження таких об'єктів, як слобода та перевози біля ретраншементу. Для з'ясування цього доцільно звернутися до наявних писемних та нових археологічних джерел.

Як відомо з писемних джерел, за задумом російського командування споруджений у 1736 р. Усть-Самарський ретраншемент повинен був контролювати стратегічно важливі переправи через річки Дніпро та Самару, а також виконувати функції однієї з основних баз постачання російських військ, що діяли на Кримському напрямку. Для цього в ретраншементі були розташовані продовольчі склади — «провиантськіе магазини» [15, с. 190]. Крім того місцевість при впадінні р. Самари у р. Дніпро з її островами, зручними протоками та затоками, протягом всього періоду російсько-турецької війни 30-х рр. XVIII ст. використовувалась як місце зосередження суден Дніпровської флотилії перед їх спуском Дніпровими порогами [16, с. 44; 17, сс. 42 — 43]. Вірогідно існувала при Усть-Самарі й невелика верф. На цій верфі в гирлі р. Самари добудовувались та ремонтувались кораблі й човни Дніпровської флотилії [18, с. 70]. У самому ретраншементі перебували команди набрані з російських солдатів, лівобережних, слобідських та запорозьких козаків [17, сс. 42 — 43]. Такі команди повинні були допомагати проводити судна флотилії через пороги [15, с. 176].

В тому ж 1736 р. гарнізоном ретраншементу побудовано три перевози [19, с. 41]. Один через р. Дніпро і два через р. Самару. Перевіз через р. Дніпро йшов від самого ретраншементу на протилежний берег цієї річки з виходом в районі сучасного сел. Лоцманська Кам'янка, де також було споруджено укріплення — Кам'янський ретраншемент [11, с. 98]. Саме так перевіз через р. Дніпро показано на плані складеному генералом О. К. Байовим в Академії генерального штабу російської армії у 1905 році (рис. 1). Джерелами до вказаного плану слугували картографічні матеріали XVIII ст. з військових архівів Російської імперії [17, сс. 54, 56; 20, с. 6]. Що ж стосується перевозів через р. Самару, то перший з них знаходився біля колишньої Новобогородицької фортеці, відновленої під назвою Старосамарський ретраншемент [11, с. 202]. Місце розташування другого перевозу досі точно не визначено. Скоріше за все він знаходився на одній з гілок шляху, відомого під назвою Чумацького або Кримського [11, сс. 86 — 89]. Відтинок цього шляху, що виходив до гирла р. Самари, активно використовувався ще в середньовіччі. За даними археологічних досліджень, у XII — XIV ст. на території сучасного Ігреньського півострова існувало велике поселення з досить високим рівнем матеріальної культури [1, с. 295; 3, сс. 105 — 107]. Як вважають деякі дослідники, одним з основних видів занять мешканців цього та інших подібних поселень Дніпровського Надпоріжжя було влаштування і охорона переправ через річки на традиційних комунікаційних та торговельних шляхах [3, с. 165; 21, сс. 191 — 192].

У XVI — XVII ст. на переправі в гирлі р. Самари запорозькі козаки багато разів влаштовували засідки та перехоплювали гінців та купців, а нерідко й цілі татарські загони, які часто верталися цим шляхом після набігів на Україну. Так у 1568 р. запорожці на чолі з отаманом Андрієм Ляхом перехопили в цьому місці московського гінця Змеєва та кримського посланця з кількома купцями. Козаки тридцять купців вбили, а трьом відрубали руки за те, що вони купували в Москві литовських полонених [22, с. 28]. У 1660 р. татар на Ігреньському півострові розгромили запорожці, очолювані кошовим отаманом Іваном Сірком [6, с. 16,].

Також в зазначений історичний період, територією Нижнього Присамар'я, неодноразово проходили війська Речі Посполитої, Московської держави та Гетьманщини. Згідно спогадів шляхтича Богуслава Маскевича у 1647 р. через Самару в самому її гирлі двічі — під час походу на Запорожжя та на зворотному шляху переправилося військо князя Я. Вишневецького. Також Маскевич у своїх спогадах повідомляє цікавий факт про те, що армія князя на декілька днів зупинилася табором десь у районі сучасного Ігреньського півострова: «У неділю (13 жовтня) ми прийшли до Кодака, власне не до нього самого, але стали за милю від нього у межиріччі між Самарою й Дніпром. Князь, переночувавши у таборі, на завтра наказав їхати байдаком до Кодака ... Назавтра у понеділок (14 жовтня) приплив князь на байдаку до табору, у вівторок, взявши з собою з три тисячі кінноти, рушив у поля до Молочних Вод, поглядаючи над Дніпром спеціально пороги ...

Ми повернулись з Запорожжя у неділю (20 жовтня), перейшли Самару вбрід, а затримались там на шість днів. Назавтра я поїхав до Кодаку з паном Закревським ... там же ми й заночували. Назавтра у вівторок (22 жовтня), князь на світанку ... рушив додому. Ми з паном Закревським, сівши у човен, хоч і хвилі були на Дніпрі, попливли до місця табору, але там уже нікого не застали, тільки прив'язаних до дуба коней мого й пана Закревського. А на цьому дубі князь наказав вирізати свій герб й насипати коло дуба могилу ...» [23, сс. 169 — 172].

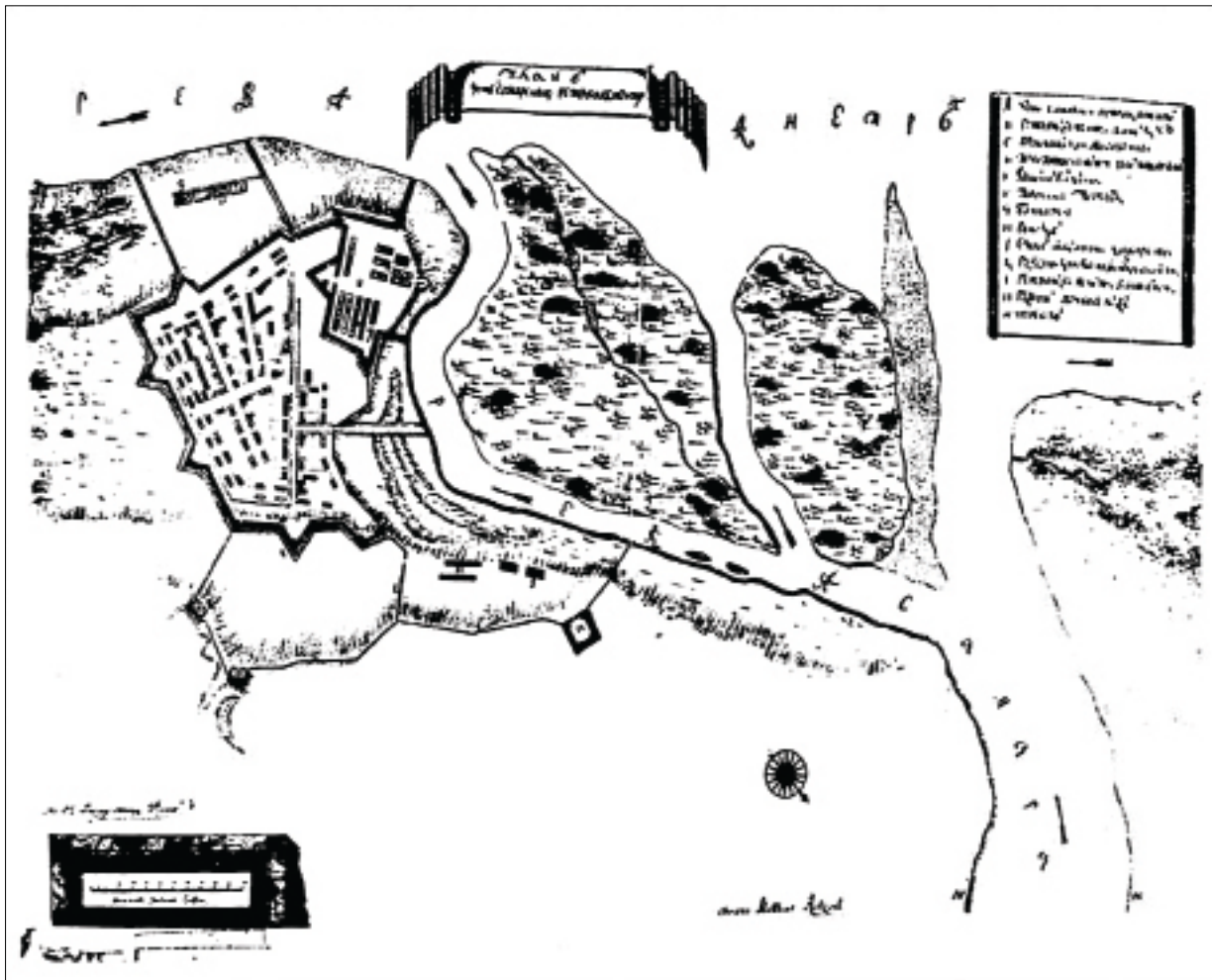

Рис. 2. План Усть-Самарського ретраншементу складений М. Ретшем. РДВІА

За припущенням дніпропетровського краєзнавця В. С. Старостіна у 1687 р. під час першого Кримського походу вояки князя В. В. Голіцина та козаки лівобережних полків гетьмана І. С. Самойловича переправлялись через Самару саме в гирлі цієї річки. І далі, продовжуючи свою думку, дослідник пише: «Певним підтвердженням цього місця переправи є й заснування, під час повернення армії, укріплення на Дніпрі «на Кодацькому острові», яке, найімовірніше, розташовувалось на Ігренському півострові в районі пізнішої фортеці Усть-Самара» [11, с. 92].

Ймовірно, саме на цій давній переправі в гирлі р. Самари і знаходився побудований у 1736 р. перевіз. На плані Усть-Самарського ретраншементу складеному інженер-майором Матіасом Ретшем, який у 30-х рр. XVIII ст. працював на будівництві Української лінії, укріплень Лівобережної і Слобідської України та на Запоріжжі [16, с. 142; 18, сс. 71 – 72], перевіз позначено латинською літерою N значно вище за течією р. Самари від укріплень ретраншементу (рис. 2). Приблизно в районі сучасної вулиці Нагатинської. Виходячи з відомостей про берегову смугу річок Дніпра та Самари до побудови Дніпрогесу, позначений на плані перевіз слугував для переправи через сучасну Ігренську затоку на великий півострів (а можливо в певні періоди і острів), останцем якого є сучасний Попов мис. Переправа на правий берег р. Самари здійснювалася другою частиною перевозу від Попова мису.

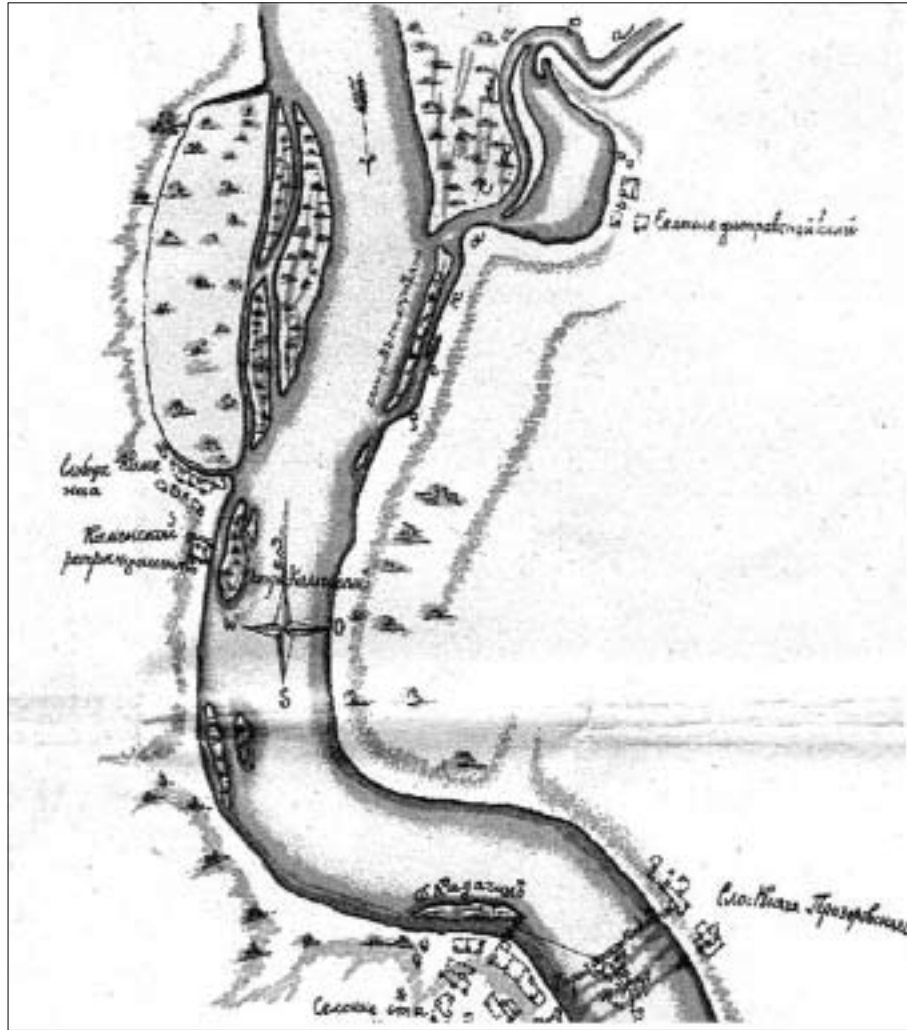

Рис. 3. Фрагмент мапи Дніпровських порогів 1779 року. (за Д. І. Яворницьким)

По закінченню російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр. Усть-Самарський ретраншемент виконував функцію одного із головних осередків російської імперської влади на землях Війська Запорозького. У ретраншементі розташовується постійна залога російських військ, яка складалась з драгунів-ландміліціонерів та нараховувала близько 100 осіб [24, с. 46]. Між гарнізоном ретраншементу та запорожцями постійно виникали конфлікти. Особливої гостроти набули суперечки стосовно перевозів. Спочатку перевози використовувалися суто у військових потребах, але у 1742 р. в гирлі річки Самари комендантом Усть-Самарського ретраншементу полковником Чичаговим був влаштований перевіз для купецтва [25, с. 5]. Переправи на Усть-Самарському перевозі здійснювались на державних судах безмитно [11, сс. 42 — 43]. Такий стан справ викликав невдоволення та протести з боку запорозьких козаків. Кош не міг погодитись з тим, що потік купецьких та чумацьких караванів, який рушив через перевози біля Усть-Самари, не приносив прибутку до військової скарбниці. Але незважаючи на чисельні скарги запорожців до владних структур Російської імперії, перевози біля Усть-Самари як через Самару, так і через Дніпро ліквідовані не були. Згадки про них зустрічаються в документах 40 — 50-х рр. XVIII ст. [25, с. 8].

У 1744 р. Військовою Колегією було визначено Усть-Самарський ретраншемент залишити, залогу з нього вивести, а артилерію передати до Нової Січи [11,

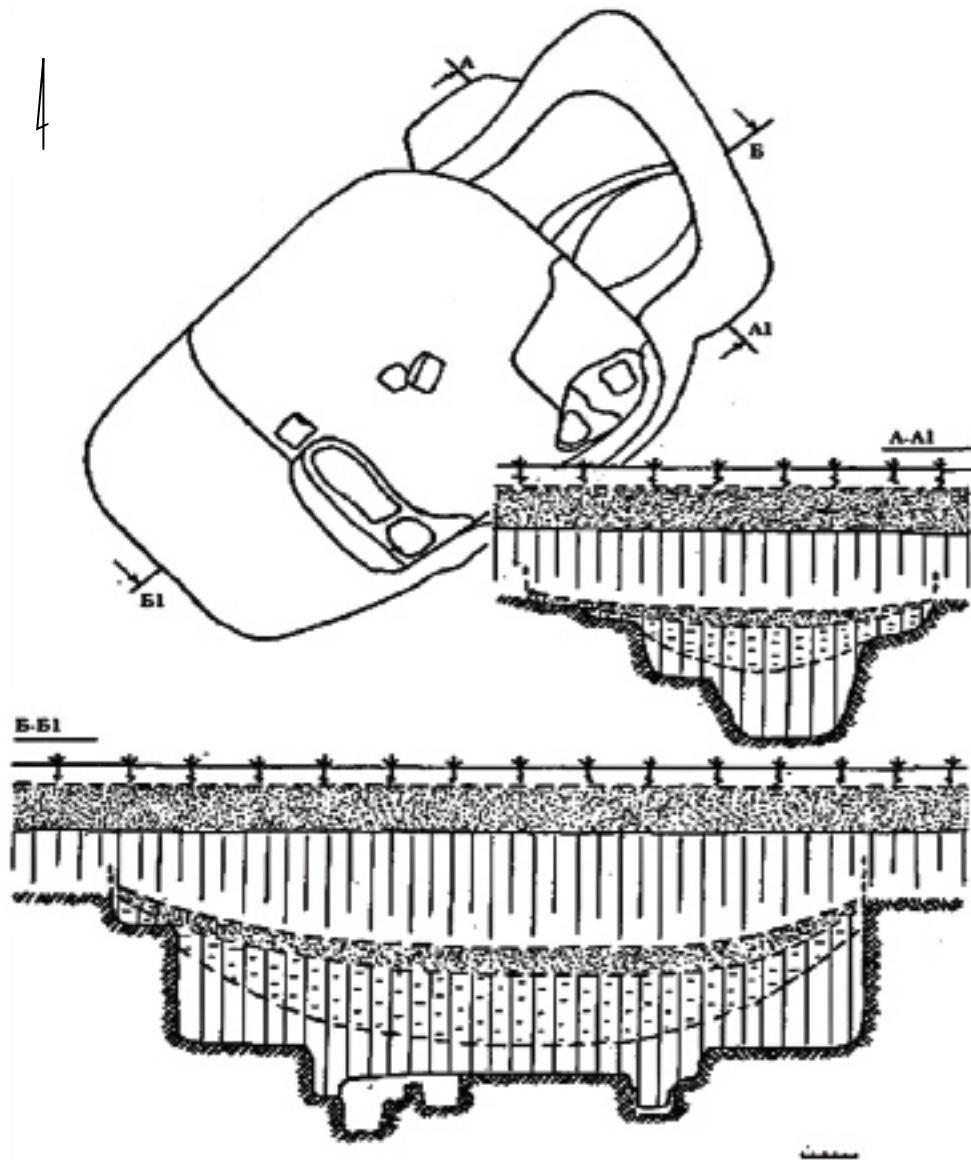

Рис. 4. Житло XVIII ст. поселення Попов Мис

с. 68]. Скоріше за все, цей намір не був реалізований, бо відомості про ретраншемент містяться і в документах 50 — 70-х рр. XVIII ст. [24, сс. 146 — 148; 26, с. 105]. Остаточню Усть-Самарський ретраншемент було ліквідовано у другій половині 70-х — на початку 80-х рр. XVIII ст. [7, с. 75; 14, сс. 39 — 40].

Практично одночасно з ретраншементом біля нього виникла і слобода. Її населення складали ландміліціонери зі своїми родинами, а також переселенці з Гетьманщини та Правобережної України [5, с. 72; 11, с. 205]. У 1741 р. за дозволом генералісімуса Брауншвейг-Люнебургського частина мешканців слободи перейшла до Старосамарського ретраншементу [19, с. 44]. За указом Сенату 1743 р. поселення біля Усть-Самарського ретраншементу підлягало підпорядкуванню адміністрації Старосамарської сотні Полтавського полку Гетьманщини [11, с. 150]. Останнє викликало обурення з боку запорожців, які вважали ці землі невід'ємною частиною своїх володінь [19, сс. 158 — 162]. Низовики всіляко заважали усть-самарцям вільно господарювати у пониззі р. Самари. В результаті під тиском запорожців населення почало покидати слободу та переселятися у поселення, що

перебували під юрисдикцією Коша. Хоча внаслідок конфлікту з запорозькими козаками кількість мешканців поселення біля Усть-Самарського ретраншементу в другій половині 40 — 50-х років XVIII ст. значно зменшилася [24, с. 47], воно все ж таки продовжувало існувати і надалі. Під час російсько-турецької війни 60 — 70 рр. XVIII ст. слобода починає знову зростати. Цей процес відбувався за рахунок населення, яке прагнуло переселитись ближче до існуючих укріплень. Люди сподівалися у випадку татарського нападу отримати в них притулок та захист залог. Після ліквідації ретраншементу слобода під назвою Ігрень (Огрень, Огрінь), разом зі слободою Чаплі (рис. 3), що знаходилася у південно-східній частині сучасного Ігреньського півострова, стає власністю князя О. О. Прозоровського [11, с. 223; 24, с. 334]. Завдяки своєму вигідному географічному розташуванню перед порогами колишня слобода Усть-Самарського ретраншементу у першій половині XIX ст. перетворюється на один із найбільших у Російській імперії центрів торгівлі лісом [6, с. 23].

Щодо локалізації місцезнаходження слободи, то у початковий період свого існування це поселення розташовувалося під захистом укріплень ретраншементу — у його посаді (рис. 2). М. Міллер стосовно місця розташування поселення при Усть-Самарському ретраншементі, яке він називав селом і відносив його існування до кінця XVII — початку XVIII ст., писав наступне: «Залишки такого великого та багатого села виявлено у вигляді культурного шару при березі Огрінського півострова по Дніпрі. Це село було розташоване впритул до Усть-Самарської фортеці і на початку 18 ст. так само знищене упень. На місці цього села вже не виникло нового, і його залишки знаходяться на 2 км від нинішньої Старої Ігрени» [27, с. 161]. За думкою дослідника зазначене поселення було знищене російськими вояками полковника П. Яковлєва у 1709 р. під час сумнозвісної каральної експедиції на Запоріжжя [27, с. 161]. Скоріше за все це твердження помилкове, а вищенаведений фрагмент тексту є описом місцезнаходження залишків посаду Усть-Самарського ретраншементу. Також слід відмітити й те, що відстань між колишнім селом Стара Ігрень і урочищем Городок як раз становить близько 2 км.

Після закінчення російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр. мешканці Усть-Самари починають активно переходити до поселення біля Старосамарського ретраншементу [19, с. 44]. Населення, яке залишилося, розселяється за межами укріплень ретраншементу. Слобода дуже швидко переміщується ближче до перевозу в гирлі р. Самари. Використання останнього не тільки для військових, але і для комерційних потреб сприяло зростанню матеріального добробуту слобожан та приваблювало в ці місця нових поселенців.

Отже можна припустити, що у середині — другій половині XVIII ст. житла та господарські будівлі мешканців слободи при Усть-Самарському ретраншементі займали зручні ділянки в північно-західній частині сучасного Ігреньського півострова. Вони тягнулися вздовж прибережної смуги від укріплень Усть-Самари в урочище Городок (зараз район Дніпропетровського будинку-інтернату для людей похилого віку та інвалідів і о. Мийка) до сучасного Попова мису включно. На мапі Дніпровських порогів 1779 року [28] слобода позначена як поселення Дніпровської лінії у вигляді трьох невеликих садиб та трьох окремих будинків, розташованих на березі Ігреньської затоки від сучасної вул. Дежньова і до початку Попова мису (рис. 3). Скоріше за все тут показано тільки центральну частину поселення з будинками найзаможніших слобожан. Значно скромніші помешкан-

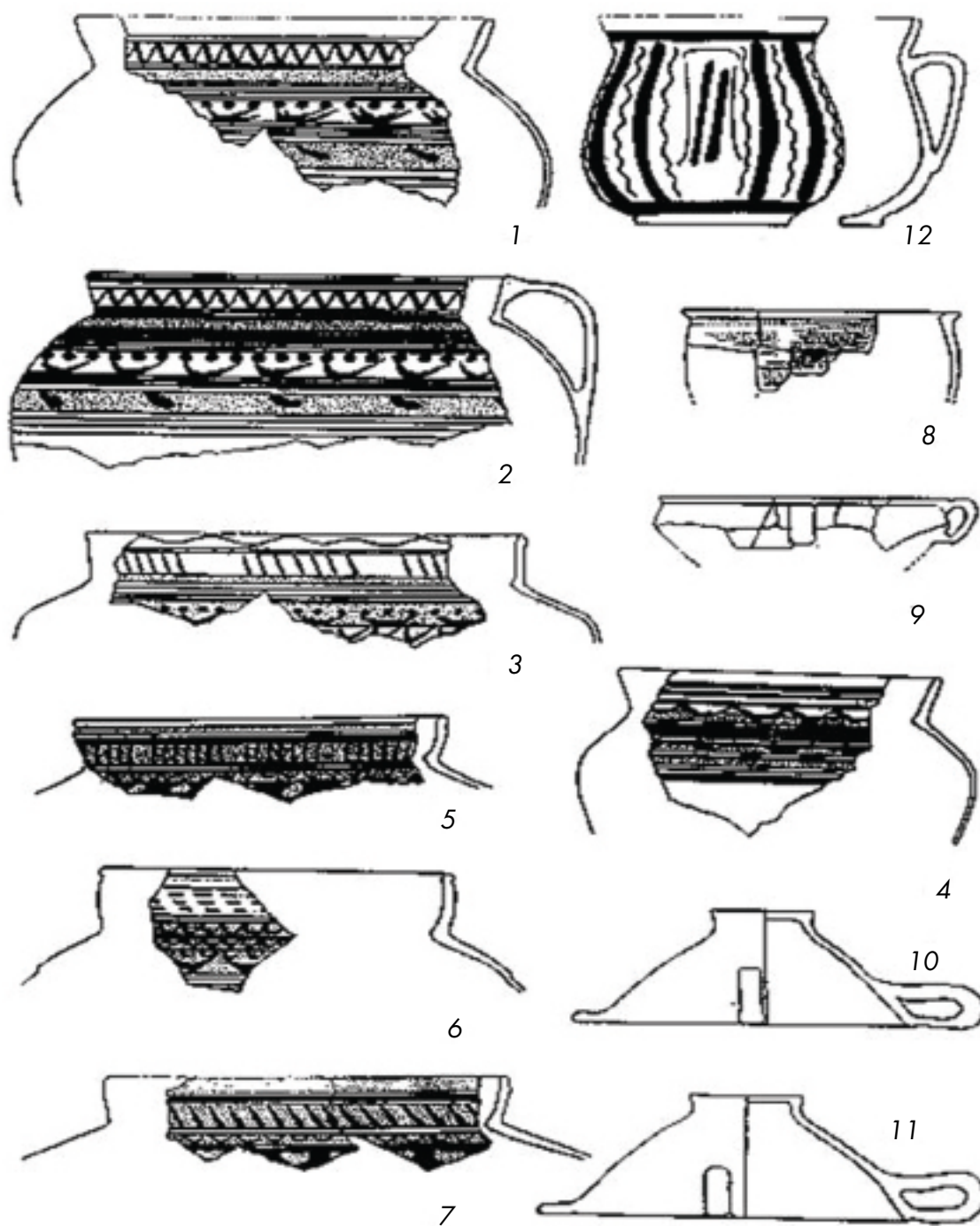

Рис. 5. Керамічний посуд з житла XVIII ст. поселення Попов Мис

ня — землянки та напівземлянки, так звані бурдюги [29, сс. 88 — 89], в яких жила основна маса населення цих місць, на вказаній мапі звісно позначені не були.

Присутність на Ігреньському півострові у XVIII ст. жител саме такого типу підтверджують і новітні археологічні знахідки. У 2006 р. експедицією Дніпропетровського національного університету проводилися розкопки багаточислового поселення на Поповому мисі в урочищі Підкова. В розкопі 3 досліджене житло доби козацтва, яке в польовій документації зафіксоване під № 3 [30, с. 42]. Воно являло собою землянку складної в плані форми розмірами 5,7 x 3,15 м, що була вирита з рівня давнього горизонту (0,55 м від сучасної поверхні). На момент

розкопок житло було перекрито шаром супіску із значними домішками побутового та будівельного сміття другої половини ХХ ст.

Контури землянки зафіксовані на рівні материкового суглинку на глибині 1,1 м від сучасної поверхні, 0,55 м від давнього горизонту. Конструктивно землянка складалася із трьох частин: тамбура, центрального приміщення та лежанки. Вхід в землянку знаходився з північно-західної сторони. На рівні материка його ширина складала 0,4 м, довжина 0,95 м. Розміри тамбура трапецієподібної в плані форми дорівнюють 2,35 x 1,9 — 1,1 м, глибина від рівня сучасної поверхні 2,4 м, від рівня давнього горизонту 1,85 м (від рівня материка 1,3 м). В тамбурі знаходилися чотири сходинки, що розташовані відповідно на глибині 0,1 м, 0,25 м, 0,8 м та 1,3 м від рівня материка. Остання сходинка на 0,2 м врізається у підлогу і таким чином формує вхід до центральної частини землянки шириною 1,1 м, що примикав із південно-західної сторони тамбура (рис. 4).

Центральна частина землянки в плані прямокутної з закругленими кутами форми, розміри 3 x 2,6 м, підлога рівна. Глибина від рівня сучасної поверхні 2,65 м (від рівня давнього горизонту 2,1 м, від материка 1,55 м). Вздовж південно-східної стіни простежено кілька ямок, три з них були стовповими. Їх діаметри 0,35 — 0,25 м, глибина від рівня підлоги 0,25 — 0,5 м. На підлозі землянки лежали три гранітних камені розмірами 0,3 x 0,25 x 0,2 — 0,25 x 0,25 x 0,2 м із слідами кіптю на поверхні. Можливо, це залишки печі, місцезнаходження якої встановити не вдалося. Лежанка знаходилася в південно-західній частині землянки, вона відділена від центральної частини сходинкою висотою 0,25 м. Розміри лежанки — 2,5 x 1,3 м (рис. 4).

Котлован землянки, що утворився після її руйнації, використовувався місцевими жителями як смітник. В нижній частині він заповнений чорноземом із домішкою піску і майже не утримує знахідок, у верхній — шарами супіску та супіску із чорноземом, які були насичені культурними залишками козацького часу [30, сс. 43 — 45].

Вироби із глини утворюють найбільш численну групу знахідок, які за функціональним призначенням поділяються на побутові та архітектурно-декоративні.

Побутова кераміка представлена майже усіма типами тогочасного українського посуду. Домінують горщики, які різняться поміж собою за висотою та профілем вінець, розмірами та декором. Відповідно до цих показників виділяються дві групи. До першої віднесені фрагменти від 73 посудин, які виготовлені із щільної глиняної маси із домішкою дрібного піску. Вони з розтрубоподібною або циліндричною шийкою та невеликою вертикальною петельчастою ручкою, що кріпилася до верхньої частини шийки і до плеча. Характерною ознакою є потовщення внутрішнього ребра в основі шийки. З зовнішнього краю вінця мають проглажену канелюру, зрідка канелюри на всю висоту прикрашають вінця та корпус. Орнаментом, що виконаний мінеральними фарбами різних відтінків коричневого (брунатного) або червоного кольорів, прикрашені вінця та верхня частина посуду. Зрідка використана біла фарба, яка слугує фоном або обмежує орнаментальне поле, яке утворюють прямі та хвилясті лінії різної амплітуди та товщини, зигзагоподібні лінії з потовщенням, ряди мазків у вигляді перегорнутих ком, крапок, скісних мазків та гачків, косої сітки. Зовнішня поверхня сірого кольору із плямами нагару. Діаметри вінець — від 14 до 19,5 см. Максимальний діаметр тулуба — 23,5 — 25 см (рис. 5, 1 — 4).

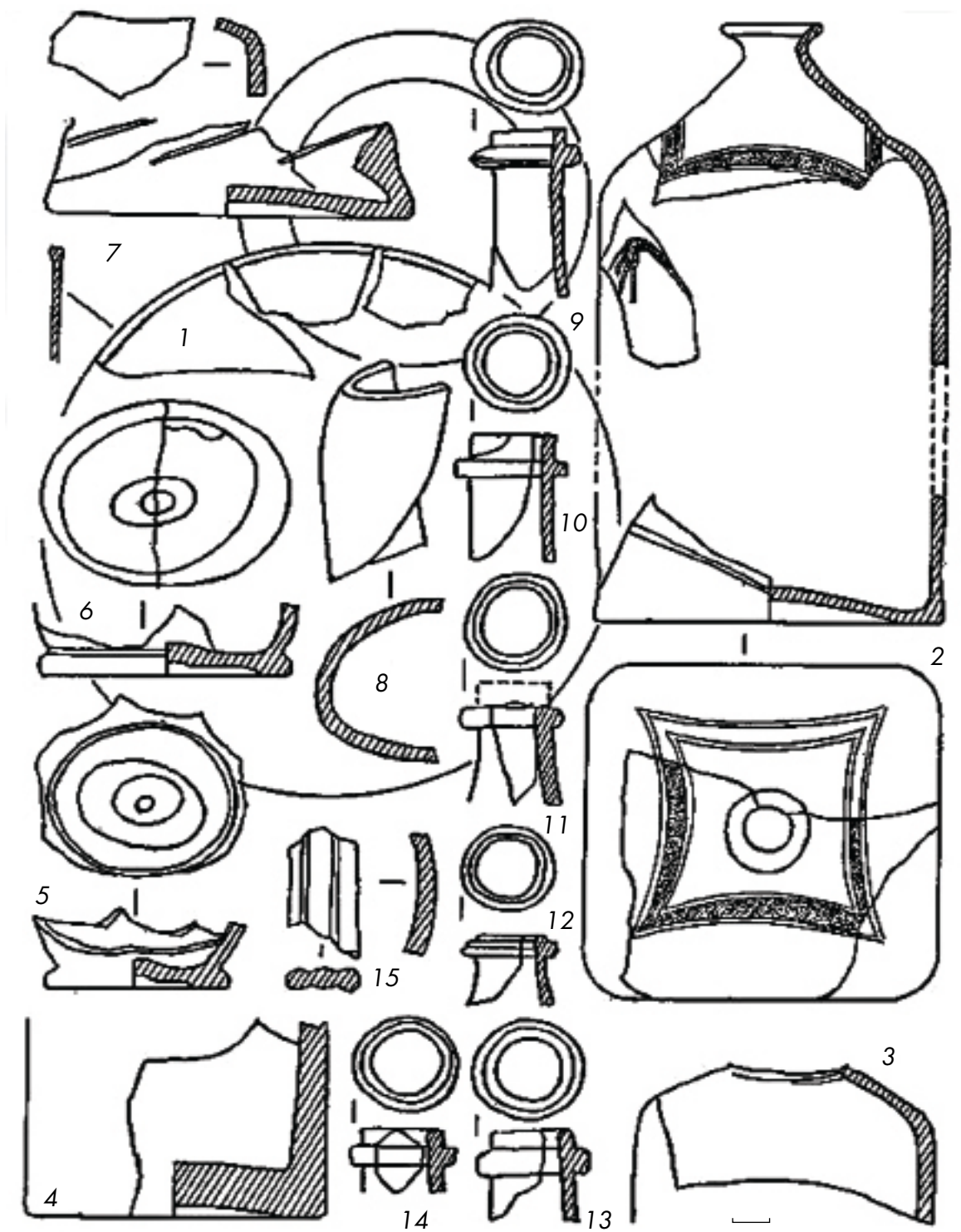

Рис. 6. Скляні вироби з житла XVIII ст. поселення Попов Мис.

До другої групи віднесено 6 горщиків, які, при збереженні інших ознак, вирізняються від розглянутих жолобчастими вінцями. Діаметри вінець коливаються від 14 до 18 см (рис. 5, 5 – 7).

Знайдені також фрагменти 4 посудин, які відносяться до нечисленної і на інших пам'ятниках регіону групи так званого задимленого посуду. Орнамент прокреслений, відбитками штапу та канелюрами. Поверхня підлощена. Одним екземпляром представлені макітра (рис. 5, 8) та сковорода-ринка (рис. 5, 9).

В даній серії миски об'єднують 8 виробів покритих прозорою поливою та 3 теракотових. Це глибокі приземкуваті форми з визначеним ребром на середині корпусу. Криси різняться шириною та кутом відігнутості. Полив'яні миски з «фляндрованим» орнаментом, теракотові — мають описку, основними елементами якої є «кривульки» та смуги різної товщини та амплітуди. Використані фарби темно-коричневого, темно-червоного та білого кольорів. Деякі з них мають гранчасте оформлення. Діаметри коливаються від 24 до 32 см. Ідентифікуються 4 екземпляри тарілок. Вони з широкими крисами та незначним потовщенням по краю. Орнамент мальований у вигляді прямих і хвилястих смуг та рослинних композицій. Миски-кришки традиційної конусоподібної форми з неширокими крисами, з виступом-упором для фіксації на вінцях горщиків та двома симетричними петельчастими ручками. Поверхня з плямами сажі (рис. 5, 10 — 11).

Цікавою є знахідка двох кухлів із білої глини. Орнамент мальований у вигляді вертикальних фризів, що нанесені темною та більш світлою фарбою по білому тлі. Діаметр вінець — 10 см, діаметр дна — 6,8 см, висота — 10,5 см (рис. 5, 12). Другий екземпляр зберігся у фрагментах, діаметр вінець — 5,8 см. Аналогічні вироби знайдені нами в котловані житла (розкоп 2) Богородицької фортеці [31, с. 57].

Серед виробів із глини викликає інтерес мундштук духового музичного інструменту на зразок сопілки. Робоча частина покрита прозорою жовто-зеленою поливою. Довжина мундштука — 5,5 см, діаметр в центральній частині — 1,7 см. Глиняні грузила (6 екз.) круглої в плані, переважно циліндричної або бочкоподібної в перетині форми [30, сс. 44, 249].

До декоративно-архітектурної кераміки віднесені уламки лицьових кахлів з рослинним орнаментом [30, сс. 44, 249].

Вироби із гутного скла достатньо різноманітні. Найбільшу групу складають фрагменти віконниць із світлого непрозорого тонкого скла з зеленкуватим відтінком. Шибки круглі з закраїною, загорнутою досередини, діаметр — 15,8 — 16 см (рис. 6, 1).

Посуд для зберігання речовин представлений наступними типами. Штофи (3 екз.) — вироби із зеленого скла чотиригранної форми, дно масивне, слабо ввігнуте, плече плавно переходить в маленьку шийку. Один виріб по плічках та корпусу орнаментований жовтою та червоною фарбами. Висота — 17 см, діаметр — 9,5 см (рис. 6, 2), діаметри двох інших — 8 та 8,1 см (рис. 6, 3, 4). Барильця та плесканки (фляги) ідентифікуються за фрагментами стінок та днищ. Останні сформовані із скляної стрічки (рис. 6, 5 — 8). Найбільш численними в колекції є горловини пляшок (6 екз.), що перевиті скляним джгутом для кріплення дроту, що утримує пробку (рис. 6, 9 — 14). Скло різних відтінків зеленого та синього кольору, непрозоре. Посуд для пиття презентований фрагментом тристрічкової ручки кухля зеленого скла (рис. 6, 15) та верхньою частиною гладкостінної чарки чи стопки із світлого напівпрозорого скла.

Серія виробів із заліза дуже різноманітна. До неї входять: портупейна пряжка із бронзовим язичком, три пряжки від поясів або кінського обладунку, фрагменти ножів, цілі та пошкоджені скоби, частина сокири, цвяхи і таке інше. Знайдені також вироби із кольорових металів: свинцова гральна бита у формі «бабки», бронзовий формений гудзик, фрагмент латунної обойми [30, сс. 44 — 45, 248, 250, 257 — 267].

Знаряддя із каменю нечисленні — це абразиви та брусок із пісковика [30, сс. 45, 249, 256].

Хронологічні межі побутування комплексу із котловану житла № 3 визначаються кінцем XVII — серединою XVIII століть. Про це свідчить наступне. Керамічний посуд за типологічними ознаками близький до комплексів середньовічних пам'яток суміжних територій (Луганської, Черкаської, Донецької областей), які датуються авторами XVII — XVIII ст. [32, 33, 34]. На XVIII ст. вказує присутність в колекції так званої задимленої кераміки, яка типологічно, на думку Л. Данченко [35], тяжіє до посуду Східної України. Цим же часом датує аналогічні зразки полтавського гончарського осередку і О. В. Ханко [36, сс. 54 — 66]. Наприкінці XVII — XVIII ст. з'являється така технологічна ознака виготовлення горщиків як потовщення внутрішнього виступу в основі шийки [37, с. 70]. Цей прийом притаманний переважній більшості посуду, що походить із котловану житла № 3. До цього ж хронологічного періоду відноситься побутування і такого технологічного засобу обробки посуду як «огранка» дна мисок. Посуд із такою ознакою зустрічається в матеріалах Попового мису. Розташування орнаменту у верхній частині посудини та характер орнаментальних схем також вказує на другу половину XVII — XVIII ст. За спостереженнями Л. І. Виногородської, саме з середини XVIII ст. збільшується з 1,5 — 2 см до 3 — 3,5 см і поверхня відростка миски-кришки [38, с. 70]. Хронологічною ознакою у нашому випадку виступає і така риса орнаменталії як поява білого ангобу або взагалі вживання білої фарби, що з'являється на українському посуді з другої половини XVIII століття.

Близькі часові реperi для матеріалів, що розглядаються, ми отримуємо і при аналізі технологічних та типологічних ознак виробів із гутного скла. Як зазначалося вище, колекція з Попового мису виготовлена переважно із скляної маси зеленого (різних відтінків) кольору, виробництво якої в українських гутнях було характерним до середини XVIII ст. Також тільки до середини XVIII ст. побутували віконниці круглої форми, які в наступний час виходять із ужитку і їх заступають квадратні шибки невеликих розмірів [37, с. 140]. Таким чином, вказане датування гутного посуду з пам'ятки фіксує верхню хронологічну межу її побутування.

Нумізматичні матеріали, що об'єднують три мідні російські монети та білонову монету Кримського ханства, знайдені у верхніх шарах котловану житла підтверджують таким чином кінцеву дату його функціонування у якості смітника. Номінал російських монет — «денга». Дві з них, зразку 1730 — 1754 рр., карбовані у 1734 та 1747 роках, одна — у 1760 році. Білонова монета Кримського ханства карбована у середині XVIII ст. в м. Бахчисарай (висловлюємо подяку В. М. Шалобудову, який провів визначення нумізматичного матеріалу) [30, сс. 45, 271 — 272].

Таким чином, доцільно дійти до висновку, що землянка № 3 на Поповому мисі є одним з жител слободи при Усть-Самарському ретраншементі, яка існувала на Ігреньському півострові у 30 — 70-х рр. XVIII ст. Скоріше за все, це житло було тимчасовим помешканням. Після того, як його мешканці або зовсім залишили ці місця, або переселилися в більш зручну новозбудовану оселю, котлован землянки використовувався у якості смітника. Саме така ситуація з облаштуванням постійних поселень на Запоріжжі підтверджується документально. Зокрема в рапорті М. В. Муромцева князю Г. О. Потьомкіну, датованому липнем 1775 р., про будівництво запорозьких зимівників між іншим сповіщається: «... а избы свои делают по большей части плетневые из помянутой вербины, обмазывая глиною, употребляя только на главные связи не больше шести бревен, а куда обселяются, живут в землянках» [29, с. 92].

Археологічні матеріали, здобуті розвідками та розкопками початку ХХІ ст., показують, що навіть враховуючи негативні наслідки тотального антропогенного впливу на територію Ігреньського півострова, значна його частина ще зберегла залишки пам'яток не тільки мезоліту, нео-енеоліту, бронзового віку та епохи середньовіччя, а й ХVІІ-ХVІІІ ст. Саме вони спроможні реально розширити джерельну базу дослідження історії Подніпров'я часів існування запорозького козацтва, чим зумовлена перспективність подальших досліджень у цьому напрямку з метою підтвердження положень, запропонованих авторами цієї публікації.

Бібліографія

1. Балакин С. А. Раскопки у села Игрень на Днепре / А. С. Балакин, А. А. Козловский // АО 1978 г. — М. : Наука, 1979. — С. 294 — 295.
2. Історія міста Дніпропетровська / [за ред. А. Г. Болебруха]. — Дніпропетровськ : Грані, 2006. — 596 с.
3. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в ІХ — ХІV ст. / А. О. Козловський. — К. : Наукова думка, 1992. — 184 с.
4. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська і Запорізька області) / [Упор. Д. Я. Телегін, О. В. Бодянський]. — К., 1990. — 48 с.
5. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Ф. Макаревский. — Днепропетровск : Дніпрокнига, 2000. — 1080 с.
6. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ : Промінь, 1989. — 142 с.
7. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005 — Ч. І. — 312 с.
8. Козар П. А. Лоцмани Дніпрових порогів: історичний нарис / П. А. Козар. — Дніпропетровськ : ДДУ, 1996. — 96 с.
9. Бинкевич В. В. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. — Днепропетровск, 2000. — 156 с.
10. Швидько Г. К. Картографічні матеріали Російського державного військово-історичного архіву як джерело до історії Південної України / Г. К. Швидько // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. — Дніпропетровськ, 1998. — Вип. 1. — С. 92 — 97.
11. Репан О. Полімпсест. Коріння міста: поселення ХVІ — ХVІІІ ст. в історії міста Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. — К. : Українські пропілеї, 2008. — 268 с.
12. Чернявський Д. Історичні околиці Катеринославу / Д. Чернявський // Зоря. — 1925. — Серпень. — Ч. 8.
13. Філімонов Д. Археологічні розвідки на території Ігреньського півострова / Д. Філімонов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2007. — Вип. 16. — С. 41 — 46.
14. Філімонов Д. До питання про місцезнаходження Усть-Самарського ретраншементу / Д. Філімонов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2006. — Вип. 15. — С. 38 — 43.
15. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст. / О. М. Апанович. — Дніпропетровськ : Січ, 2004. — 229 с.

16. Кобалія Д. Р. «Запорозька чайка»: історія однієї знахідки / Д. Р. Кобалія, В. В. Нефьодов. — Запоріжжя : Дике Поле, 2005. — 168 с.
17. Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735 — 1739 років / Г. Г. Шпитальов // Запорозька спадщина. — Запоріжжя : ТанDEM-У, 2002. — Вип. 13. — 72 с.
18. Ленченко В. Хортицький ретраншемент / В. Ленченко // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 2004. — Ч. 2. — С. 70 — 77
19. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. — К. : Наукова Думка, 1990. — Т. 1. — 592 с.
20. Заїка Г. П. Українська лінія / Г. П. Заїка. — Київ — Полтава, 2001. — 88 с.
21. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II — XIII ст.) / А. Т. Сміленко. — К. : Наукова думка, 1975. — 209 с.
22. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. — К. : Наукова Думка, 1990. — Т. 2. — 560 с.
23. Мицик Ю. А. Козацький край / Ю. А. Мицик. — Дніпропетровськ : ДДУ, 1997. — 175 с.
24. Яворницький Д. І. Твори у 20 томах / Д. І. Яворницький. — Київ — Запоріжжя, 2004. — Т. 1. — 520 с.
25. Яворницький Д. І. До історії степової України / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ, 2004. — 443 с.
26. Лащенко Х. Г. Проблема лісокористування на Запоріжжі в світлі документів з архіву Коша / Х. Г. Лащенко // Південна Україна XVIII — XIX століття. — Запоріжжя, 1996. — Вип. 2. — С. 100 — 107.
27. Міллер М. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомпросу України (1927 — 1932) / М. Міллер // Український вільний університет. Науковий збірник. — Мюнхен, 1956. — Т. VI. — С. 147 — 166.
28. Эварницкий Д. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. / Д. Эварницкий. — Екатеринослав, 1905.
29. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734 — 1775) / О. Л. Олійник. — Запоріжжя : Дике Поле, 2005. — 256 с.
30. Ромашко В. А. Отчет о разведках и раскопках памятников археологии на Поповом Мысу у пос. Старая Игрень в г. Днепропетровске в 2006 г. / В. А. Ромашко, З. П. Марина, Д. Л. Тесленко. — Днепропетровск, 2006. — Архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей. — № 31. — 273 с.
31. Маріна З. П. Типологія керамічних виробів XVII — XVIII ст. з території Богородицької фортеці / З. П. Маріна // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 55 — 60.
32. Виногородська Л. І. Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області / Л. І. Виногородська, П. А. Горішний, Р. О. Юра // Археологія. — 1985. — № 50. — С. 73 — 78.
33. Ключнев М. М. Особливості українського пізньосередньовічного посуду з розкопок укріпленого поселення біля с. Нижньотеple Луганської області / М. М. Ключнев // Археологія. — 2001. — № 3. — С. 92 — 98.
34. Кравченко Э. В. Поселение Явир в среднем течении Северского Донца / Э. В. Кравченко, В. В. Мирошніченко, Ю. Б. Полидович // Донецкий археологический сборник. — Донецк, 2002. — С. 87 — 107.
35. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Подніпров'я / Л. Данченко. — К., 1974. — 220 с.

36. Ханко О. В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень / О. В. Ханко // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2000. — № 1 — 2. — С. 54 — 66.

37. Археологія доби українського козацтва XVI — XVIII ст. / Д. Я. Телегін, (від. ред), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін. : Навч. посібник. — К., 1997. — 336 с.

38. Виногородська Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV — XVIII ст. / Л. І. Виногородська // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 129 — 140.

Марина З. П., Филимонов Д. Г.

К вопросу о местонахождении слободы и перевозов при Усть-Самарском ретраншементе (по письменным и археологическим данным)

В статье рассматриваются дискуссионные вопросы о местонахождении Усть-Самарского ретраншемента. Письменные источники XVIII ст. дополняются новыми материалами археологических разведок и раскопок в Нижнем Присамарье.

Marina Z. P., Filimonov D. G.

On the issue of settlement and ferry location near the Ust-Samarian entrenchment (according to the written and archaeological sources)

The article deals with the debatable question of the location of Ust-Samarian entrenchment. The written sources of XVIII century have been supplemented with the new material from the archaeological prospecting and excavation in the area of Nizhneye Prissamarie, the prospects of its further study outlined.

Кобалия Д. Р., Грабовецкий С. В.

**ОБСЛЕДОВАНИЕ ЗАПАДНОЙ ЯКОРНОЙ СТОЯНКИ
О. ЗМЕИНОГО В 2008 ГОДУ**

С 15 по 20 августа 2008 года в рамках Комплексной археологической экспедиции «Филоксия» проведено обследование акватории к юго-западу от о. Змеиног. Целью работ было изучение западной якорной стоянки, выявленной подводным клубом «Наварекс» в предыдущие годы. Как было отмечено ранее, в отличие от северной бухты, где также локализована якорная стоянка, памятник характеризуется хронологическим единством выявленных якорей. Практически все они имеют морфологическое сходство и, вероятно, турецкое происхождение. Эти железные кованые четырехрогие якоря отличаются в размерах, однако разница эта незначительна. Аналогичные якоря использовались на галерах. Всего выявлено 6 якорей и их отдельные фрагменты (рис. 1). Состояние предметов плохое.

Якорь № 1 расположен в зоне гранитных валунов к юго-западу от острова на глубине 12 метров. Ориентация веретена — запад-северо-запад. Якорь железный, кованый, четырехрогий (рис. 2, 1). Длина веретена — 2,35 м. Веретено округлое в сечении, в районе рыма имеет диаметр 70 мм, в районе ворота — около 100 мм. Рым круглой формы, внешний диаметр — 330 мм, внутренний — 290 мм. Рога якоря сохранились без лап. Вполне возможно, что лап у якоря не было. Толщина рогов